

УДК 81'25:[801.8:2-28]"16/17 ст."

<https://doi.org/10.31652/2415-7872-2025-81-69-74>

ГАЛИНА АНТОНІЮК

<https://orcid.org/0000-0002-9594-6661>

gantoniuk@yahoo.com

канд. філос. наук, доцент

Національний університет «Львівська політехніка»

вул. С. Бандери, 12, м. Львів

ПЕРЕКЛАДНІ ВІЗАНТІЙСЬКІ ПАМ'ЯТКИ РЕЛІГІЙНОГО ЗМІСТУ ЯК ДЖЕРЕЛО ПОШИРЕННЯ РАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ІДЕЙ В ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ІСТОРІЇ

У статті зосереджено увагу на перекладній візантійській літературі релігійного змісту, представленої першочергово біблійними текстами; підкреслено значення цієї літератури для формування раціоналістичної лінії в українському освітньо-культурному просторі. Зазначено, що в умовах відсутності власної наукової традиції, нерозчленованості основних галузей природничонаукового знання, Біблія та біблійні тексти були вагомим джерелом пізнання, заснованого на раціональних засадах. Визначальна позиція християнства, як і будь-якої іншої монотеїстичної ідеології, полягала в переконанні, що вся істина є вміщеною у Святому Письмі, яке, однак, слід правильно прочитати, щоб зрозуміти закладені в ньому істини. Завдання правильного витлумачення текстів Біблії впродовж усього середньовіччя складало один із головних компонентів християнського богослов'я, що в подальшій перспективі створювало б умови для формування й утвердження раціоналістичної лінії у вітчизняній науці та освіті.

Ключові слова: Просвітництво, перекладна література візантійського походження, Біблія, біблійні тексти, раціоналістична традиція, вітчизняний освітній простір.

HALYNA ANTONIUK

<https://orcid.org/0000-0002-9594-6661>

gantoniuk@yahoo.com

PHD, Associate Professor

Lviv Polytechnic National University

S. Bandery str., 12, Lviv

TRANSLATED BYZANTINE MONUMENTS OF RELIGIOUS CONTENT AS A SOURCE OF THE SPREAD OF ENLIGHTENMENTAL IDEAS IN THE EDUCATIONAL AND CULTURAL SPACE OF UKRAINE IN THE PERIOD OF EARLY HISTORY

In the context of studying the establishment of the ideas of the Enlightenment in the educational space of Ukraine in the period of early Modernity, the author highlights the issues of their origins and source base. The philosophical and theoretical basis of the Enlightenment was rationalism in its Western European interpretation (I. Kant, G. Leibniz, R. Descartes, F. Bacon, J. Locke, etc.), but the formation of rationalist ideas can also be traced in previous eras. One of the important sources of the emergence and spread of rationalist views, which formed the ideological basis of the Ukrainian Enlightenment, were Byzantine sources of rationalist origin: natural science literature, historical chronicles, philosophical and theological works.

This article focuses on translated Byzantine literature of religious content, represented primarily by biblical texts; the importance of this literature for the formation of a rationalist tradition in the Ukrainian educational and cultural space is emphasized. It is noted that in the absence of its own scientific tradition, the lack of division of the main branches of natural science knowledge, the Bible and biblical texts were a significant source of knowledge based on rational principles. The defining position of Christianity, as well as any other monotheistic ideology, was the conviction that all truth is contained in the Holy Scriptures, which, however, should be read correctly in order to understand the truths contained in them. The task of correctly interpreting the texts of the Bible throughout the Middle Ages was one of the main components of Christian theology, which in the future created the conditions for the formation and establishment of a rationalist line in domestic science and education.

Key words: Enlightenment, translated literature of Byzantine origin, Bible, biblical texts, rationalist tradition, domestic educational space.

Розвиток освіти та педагогіки в Україні в усі періоди відбувався в контексті світової історії та культури. Українські мислителі, сприймаючи вплив світової науково-освітньої думки, ставали безпосередніми учасниками її творення, збагачуючи останню власними доробками. Важливим етапом в історії вітчизняної освіти та педагогіки посідає епоха XVII–XVIII ст., у суспільній ідеології

якої чіткого вираження набувають ідеї Просвітництва – філософсько-ідеологічної течії, що поширилися в країнах Західної Європи й охопили Україну, як її складову.

У контексті дослідження формування та становлення ідей Просвітництва в освітньому просторі України в період раннього Модерну, автор виокремлює питання джерельної бази: що саме склало підґрунтя, на якому формувалися просвітницькі ідеї, в основі яких був раціоналізм, передусім у його західноєвропейській інтерпретації, представленим поглядами І. Канта, Г. Ляйбніца, Р. Декарта, Ф. Бекона, Дж. Локка та ін. [1, с. 13–42]. Однією з характерних рис Просвітництва було прагнення його представників до перебудови всіх суспільних відносин на основі розуму, «вічної справедливості», рівності й інших принципів, що випливають з невід'ємних природних прав людини. Основна роль у новій ідеології відводилася освіті та вихованню (про це: [13, с. 514–515]). Цю нову суспільну роль освіти добре усвідомили передові українські мислителі XVII–XVIII ст. і найбільш повно зреалізували її в освітній практиці Києво-Могилянської академії. Але початки цього процесу були закладені в попередніх епохах. Для характеристики ідей Просвітництва, які мали місце в освітньому просторі України кінця XVII – початку XVIII ст. й набули чіткого вираження в педагогічній практиці вищих начальних закладів, важливо прослідкувати їхнє зародження та витоки. У процесі дослідження питання ми дійшли висновку, що джерельна база Просвітництва та його теоретичної бази – раціоналізму – є надзвичайно широкою за обсягом і опертою на теоретичні досягнення попередніх епох – від X–XI до XVI–XVII ст. Одним із ранніх і вагомих джерел поширення просвітницьких ідей у вітчизняному освітньому просторі були раціоналістичні джерела візантійського походження. На нашу думку, це були біблійні книги, природничо-наукові праці, історичні хроніки, філософські твори.

Метою цієї статті є аналіз ролі перекладної візантійської літератури релігійного змісту для утвердження раціоналістичної лінії в українській науковій і освітній культурі періоду ранньої історії; прослідкувати значення цієї лінії для формування ідей просвітництва в період XVII – XVIII ст.

Варто зазначити, що тема українського просвітництва була і є в полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників – наших сучасників та вчених попередньої доби. Українське просвітництво досліджували (-ють): І. Франко, М. Сумцов, Ф. Титов, М. Возняк, М. Грушевський, Д. Чижевський, С. Маслов, Я. Ісаєвич, В. Роменець, Д. Наливайко, Г. Сивокінь, В. Маслюк, В. Литвинов, М. Кашуба, І. Захара, Іван Паславський. На цей момент період XVII–XVIII ст. в історії вітчизняної освіти, педагогіки, філософії є предметом вивчення сучасних українських учених: З. Хижняк, Л. Ваховського, Т. Кочубей, Л. Посохової, Тетяни Шевченко, М. Симчича, Н. Яковенко, В. Шевчука, Б. Года; значним внеском у дослідження становлення вітчизняного просвітництва є наукові напрацювання київських учених: Валерії Нічик, Вілена Горського, Ярослави Стратій, Володимира Литвинова та ін.

У центрі нашої уваги є раціоналістичні вияви в перекладній літературі візантійського походження, що разом із прийняттям християнства поширилась в межах Давньокіївської держави.

Факт прийняття християнства в його візантійському варіанті зумовив посилення контактів Київської Русі з державою Візантія. Активні відносини з Візантією у сфері торгівлі, дипломатії мали місце ще перед хрещенням (про візантійсько-руські взаємини: [3, с. 315–345, 559–573]), але після прийняття нової релігії стосунки закріплювались у духовно-культурній сфері. У культурному контексті утвердження християнства означало долучення Давньокіївської держави до традицій Візантії та еллінізму з їх соціокультурними надбаннями [8, с. 26–34]. Нова релігія вимагала ознайомлення з догматами і канонами, а отже, з літературними джерелами. Першими літературними джерелами були книги релігійного змісту візантійського походження. Роль посередника в засвоєнні візантійської церковної книжності між східними слов'янами взяла на себе Болгарія, куди християнство, а з ним і відповідна література, проникло на сто років раніше. Давньоболгарська чи старослов'янська книжність була прийнятною для Русі на перших порах її християнізації (кінець X ст.), а вже в першій половині XI ст. у Київській Русі започатковано власну традицію перекладу як перенесення на вітчизняний ґрунт інокультурних надбань візантійської та античної цивілізацій [7, с. 17].

Для дослідження раціоналістичних тенденцій, що побутували в педагогічній культурі Київської Русі, вагоме місце займають *перекладні пам'ятки*, які після прийняття християнства поширились у полі давньої вітчизняної культури. Завдяки перекладним творам для громадян Київської держави ставала реальною можливість ознайомлення із досягненнями візантійської, а отже, античної вченості, творами апологетів нової християнської релігії (патристична література) і на цій основі розвивати власну письмову наукову й освітню традицію.

Водночас варто зазначити, що тематика перекладної літератури, яка разом з християнством проникла у Київську Русь, відзначається певною вибірковістю. Остання була зумовлена як соціально-історичними потребами верхівки, так і рівнем суспільної свідомості. Оскільки офіційне прийняття християнства було актом зовнішнім, а язичницька культура була ще глибоко вкоріненою у свідомості мас, то засвоєння античної культури відбувалося в умовах двовір'я. Цей факт зумовлював ознайомлення з раціоналістичними вченнями, що були наявними у творах візантійської літератури, які надалі можна було б використовувати в обґрунтуванні переваг нової релігії над міфологічними уявленнями (про це: [1, с. 70–71]).

На початкових етапах зародження та формування освітньо-педагогічної думки в епоху раннього Середньовіччя у вітчизняному освітньому просторі популярністю користувалися тексти із Старого Завіту – Притчі Соломона, Премудрості Соломона, Премудрості Ісуса, сина Сірахова – передовсім через свою дидактичну, виховну спрямованість. Ці старозавітні тексти ввійшли до перших вітчизняних літературних пам'яток, зокрема до «Ізборника князя Святослава 1073 р.» та «Ізборника 1076 р.» (детально: [1, с. 101–121]).

У культурно-освітньому просторі Київської Русі, а далі – у пізніші епохи – користувалися популярністю також різноманітні витлумачення до книг Біблії – до книг Пророків (переклад здійснено у Болгарії, на Русь потрапили в середині XI ст.), на Псалтир (з витлумаченням Афанасія Олександрійського, Феодора Кирського), на євангелія, які набрали згодом форм окремого жанру – «учительного євангелія». «Учительні євангелія» були поширеними в освітньому просторі в період XVI–XVII ст., особливо у братських школах, що, як освітні заклади, були націлені на захист власної ідентичності в агресивних умовах підпорядкування чужій культурі та вірі. Показовим у цьому є «Євангеліє учительное» (1619) відомого діяча братського руху Кирила Транквіліона-Ставровецького, у якому він розвиває думки про завдання діячів церкви, вимоги до церковної проповіді, виступає на захист науки та освіти [9, с. 81–120].

У вітчизняному освітньому просторі вже у ранній період Біблія та біблійні тексти були вагомим джерелом пізнання, заснованого на раціональних засадах. Завдання правильного витлумачення текстів Біблії впродовж усього середньовіччя складало один із головних компонентів християнського богослов'я. Як зазначає відомий український учений-медієвіст В. Горський, визначальна позиція християнства, як і будь-якої іншої монотеїстичної ідеології, полягала в переконанні, *що вся істина є вміщеною у Святому Письмі*, цьому богонатхненному документі, який, однак, *слід правильно прочитати*, щоб зрозуміти закладені у ньому істини. На цьому ґрунтується гносеологічна позиція, що розглядає пізнання як витлумачення істини проголошеної, але сокровенної у Слові [5, с. 820]. Текст, який містить істину – таємничий і багатозначний. Одкровення, згідно з Біблією, є водночас і сокровенням. Тому пошук істини – це складний процес, спрямований на пізнання крізь навколишню дійсність світу трансцендентного, ідеального, нормам якого істина має відповідати [5, с. 81–82]. Реалізувати таку категоричну настанову було завдання досить складним уже в епоху пізньої античності, коли наукове знання все більше втрачало свої позиції перед релігійними догматами, що пройшли тисячолітню історію. Реалізація названої настанови християнства видавалась можливою шляхом алегоричного витлумачення тверджень і положень, зафіксованих у Біблії. У вітчизняній освітній культурі періоду раннього Середньовіччя показовою в цьому є діяльність вітчизняних мислителів раціоналістичного напрямку: Климента Смолятича та Кирила Туровського (друга половина XII ст.), які у фокус своєї гносеологічної концепції поставили притчове пізнання – пізнання на основі дешифрування змісту притч (про це: [10, с. 136]).

Притчовий метод київських книжників Кирила Туровського, Климента Смолятича опирається на традицію символічної екзегези, що була усталеною у християнстві. Метод символічної екзегези застосовувався єврейськими філософами, зокрема Філоном Александрійським (кінець I до н. е. – поч. I ст. н. е.) для витлумачення текстів П'ятикнижжя Мойсея (про це: [8, с. 145–146]). Положення П'ятикнижжя видавались беззаперечною істиною, однак Філон, перебуваючи під впливом грецької ідеалістичної філософії – платонізму, піфагореїзму і стоїцизму, не зміг сприймати ці міфи буквально і вперше в історії започаткував їх алегоричне витлумачення [1, с. 127]. Метод аллегорези був відповіддю на потреби встановити відповідність між божественною та земною реальністю. Згідно з аллегорезою універсум і всі предмети людської діяльності є системою символічних образів [8, с. 145–146]. Методом пізнання в зазначений часовий період слугував також і притчовий метод, що передбачав раціональне витлумачення тексту, деалегоризацію знання. Провідним у притчовому методі ставав людський розум. На ролі розуму неодноразово наголошував у своїх працях Кирило Туровський. Звертаючись до учасників Нікейського собору, мислитель Кирило наголошує на їхній розумній і виваженій діяльності в ім'я Бога: «О блаженнии святители, богонасаженана винограда добрии дѣлатели, от него же всельстѣное искоренисте тѣрние, богоразумие въ вся чловѣки присадисте и олядѣвшюю грѣхъми нашихъ сердець землю евангельскихъ словесъ раломъ въздѣласте! Вы есте рѣки разумнаго рая, наповѣше миръ всѣхъ спасенаго учения и грѣховную сквърну струями вашего наказанія омывающе!» (цит. за: [1, с. 128]. Кирило вважає, що осягнення божої істини – це передусім акт розуму. Відсутність «стройна разума» (цит. за: [1, с. 128] – умова підпадання під єретичні вчення.

Роль розуму під час пізнавальної діяльності має на меті пізнання Бога, але людина, на думку Кирила, має урівноважити свій розум вірою. Розум, доповнений вірою і заснований на ній, це «строгий» розум. Це поняття посідає чільне місце в етичних концепціях турівського єпископа. Для пізнання Бога недостатньо є самих лише розуму і віри. Кирило об'єднує їх разом, зберігаючи панівне становище за вірою: «пізнавай віруючи» – це теологічна формула Кирила Туровського, що відображає виправдання розуму у формулах віри.

Однак у міру наростання критичних настроїв проти панівної церкви та особливо в міру наростання зацікавлення до пізнання реальної природи (яким би скромним це пізнання не було б в епоху Середньовіччя) – розвивався конфлікт між науково-філософським знанням і положеннями Святого Письма. Такий конфлікт між вірою та знанням ще в ранньому Середньовіччі – XII–XIII ст. набув форм учення про «дві істини» (двоїстої істини). Згідно з одним із найпопулярніших варіантів цієї теорії істина, що є сформульована людським розумом і така, що належить до природи, що також, власне, зобов'язана божественній творчості, і складає істину філософії (науки); істина Святого Письма є або зовсім недоступною людському розумові, або лише частково і є застосовуваною лише у сфері людської моралі, що є орієнтованою не стільки на реальне земне життя, скільки на вічне життя після смерті (про це: [1, с. 73–74]). Уплив цієї концепції був досить значним в епоху Середньовіччя і далі – в епоху Відродження. Одним з найвагоміших напрямів діяльності гуманістів Відродження було *розширення сфери знання*. Цим пояснюють їхній інтерес до античного знання на противагу середньовічному догматизму та некомпетентності. Водночас стержень гуманістичної ідеології (про що свідчить сам термін «гуманізм») становив інтерес до людини, а отже, і до моральної сфери її життя (яка лише в абстракції є можливою без соціальної сфери). Звідси постійний інтерес гуманістів до Біблії та до її численних інтерпретаторів та коментаторів. З цього приводу сучасна дослідниця історії української культури епохи Середньовіччя і раннього модерну Я. Стратій зазначала, що релігія взагалі, християнська особливо, основує своє віровчення, опираючись на *містифікуючу* функцію поняття Бога як максимально втаємниченої надприродної сутності, смисл діяльності якої є прихованим для людського розуму, а результати такої діяльності є недоступними для раціональних потенцій людини. Наблизитися до Бога і поєднатися з ним вважалося можливим тільки через теозис – містичне осяяння й самозаглиблення, що передбачало суворе самообмеження, віддалення від світу і зосередження на вивченні Біблії та творів патристичної літератури [12, с. 584].

Концепція непізнаваності Бога, що розвивалася із незапам'ятних часів, заперечувала можливість визначити божественний абсолют за допомогою конкретних характеристик, атрибутів. Ця концепція так званої апофатичної (заперечної) теології, згідно якої Бог протиставляється людському та природному світу, найпослідовніше сформульована у творах кінця V ст. (її виразний представник Діонісій Ареопагіт та його твір «Про божі імена» (твір Діонісія Ареопагіта: [6])). Твори візантійського богослова були чи не найважливішими для середньовічної християнської містики на сході (у Візантії, де вони виникли), водночас вміщували антисхоластичну спрямованість, яка обезцінювала позитивну теологію, що намагалась розробити позитивне розуміння Бога. Значно більші можливості для пропаганди і відродження античного знання та мистецтва відкривала інша сторона поняття Бога, яку у науковій літературі визначено як *інтелектуалізуючу* [1, с. 74]. Містифікуюча функція в епоху Середньовіччя була вже недостатньою навіть для релігії, оскільки загрожувала їй відривом від реальної людини, яка пізнає та впевнено діє в міру свого пізнання. Тому в уявленнях про божественний абсолют повинна бути виокремлена ще одна, протилежна до містифікуючої *інтелектуалізуюча функція*. Бог першочергово християнський – діє не лише згідно з притаманною йому всемогутньою волею, але й згідно з ідеями свого розуму. Тому й результати його креативної діяльності є певною мірою доступними для людського пізнання [ibid.].

У Старому Завіті є Книга премудрості Соломона. Написана в епоху еллінізму давньогрецькою мовою, вона є відображенням впливу на її авторів піфагорейсько-платонівських ідей¹ [15, с. 481–482; 1, с. 75]. Деякі із отців церкви та більш раціоналістично налаштовані схоласти впродовж середньовіччя намагались виокремити пізнаваність створеного Богом світу й посилались на твердження із цієї Книги, згідно з яким бог «все влаштував мірою, числом і вагою» (Прем. 11, 21 [2; с. 684]).

Отже, уже в епоху раннього Середньовіччя у вітчизняному науково-освітньому просторі наголос робився на інтелектуалізуючій функції поняття Бога, хоча його містифікуюча функція також була врахована. Акцентування на інтелектуалізуючій функції поняття Бога виразно простежується в пізнішу часову епоху – XVII–XVIII ст., зокрема, у філософських та богословських курсах Києво-Могилянської академії, що було пов'язано із розвитком раціоналістичних та просвітницьких тенденцій. Біблія потребувала розуміння, для якого, власне, необхідним було дослідження й роздумування, тобто діяльність індивідуального розуму. Християнство в логічному й моральному аспектах переходило до раціоналізму, сутність якого полягала у визнанні людського розуму визначальним фактором буття (про це: [13, с. 143]).

¹ В основі вчення Піфагора (570–490 рр. до н. е.) та його послідовників – піфагорейців (VI ст. до н. е. – період неоплатонізму III–IV ст. н. е.) – вчення про число, як про основу буття [12, с. 130; 131–132]. Буття, згідно з поглядами піфагорейців, є число; визначити суть речі означає не що інше, як встановити відповідне їй число. Будучи математиками і намагаючись встановити кількісну основу явищ природи, піфагорійці саме у числі вбачали найважливішу причину всього сутнього, початок, який визначає сам по собі безмежну і невизначену матерію [15, с. 481–482].

Висновок. Перекладна візантійська література, яка після прийняття християнства потрапила до Давньокіївського ареалу, склала ґрунт для засвоєння наукових та раціоналістичних ідей у вітчизняному освітньому просторі. З причини відсутності власної наукової традиції саме перекладна література постачала відомості з різнонаукових знань, що були нагромаджені в попередніх культурах та епохах. Потреби нової релігії зумовлювали знайомство з канонізованими релігійними текстами, з науковим обґрунтуванням переваг християнства над язичництвом. Християнство опиралось на культуру записаного слова, що потребувало діяльності індивідуального розуму для дешифрування, прочитання, розуміння істин, вміщених у Біблії. Раціональні методи (аллегореза, притчовий метод), застосовувані щодо розуміння біблійних текстів, сприяли розвиткові пізнавальних можливостей людини. Раціоналізація віровчення зумовлювала інтерес до вивчення навколишньої дійсності – природи, а далі – людини та суспільства. На ранньому етапі становлення власної системи освіти та школи візантійські джерела відіграли роль транслятора знань та наукового досвіду, слугували теоретичною базою для формування просвітницьких (у своїй основі раціоналістичних) ідей та тенденцій, що набули повного вираження в період XVII–XVIII ст. Завдяки перекладній літературі візантійського (староєврейського) походження східнослов'янський світ долучався до надбань попередніх цивілізаційних епох.

Література

1. Антонюк Г. Д. Ідеї раннього Просвітництва в освітньо-культурному просторі України XII – першої половини XVIII ст.: монографія. Львів: вид-во Львівської політехніки, 2015. 496 с.
2. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. Київ : Видання Київської патріархії УПЦ Київського патріархату, 2004. 1413 с.
3. Войтович Л. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. Львів : Априорі, 2011. – 880 с
4. Горський В. С. Уявлення про бога і Всесвіт. Мудрість, знання і одкровення. Людина й історія // Історія філософії на Україні: у 3-х т. Т. І. Київ : Наук. думка, 1987. С. 66–106.
5. Горський В. С. Філософська думка. *Історія української культури* : у 5-ти т. Т. І. Київ: Наук. думка, 2001. С. 815–826.
6. Діонісій Ареопатит. Про Божі імена. Свічадо. 2024. 248 с.
7. Грицай М. С. Давня українська література. Київ : Вища школа, 1989 р. 414 с.
8. Драч О. О. Освіченість і шкільництво у Візантії: суспільні очікування і дидактичні завдання. *Вісник Черкаського університету*. 2018. № 3–4. С. 26–34.
9. Пітагор. Пітагорійці. *Історія філософії. Словник* / За заг. ред. доктора філос. наук проф. В. І. Ярошовця. Київ: Знання України, 2012. С. 130–132.
10. Скотний В. Раціональне та ірраціональне в науці й освіті. Київ, Дрогобич : Коло, 2003. 284 с.
11. Стратій Я. Філософія Києво-Могилянської академії. Основні представники філософської думки другої половини XVII–XVIII ст. та їхні наукові концепції. Бог-Світ-Людина. Проблема пізнання. Людина і суспільство. *Історія української культури*: у 5-ти т. Т. 3. Київ: Наук. думка, 2003. С. 575–611.
12. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук та ін.]. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
13. Філософський словник соціальних термінів. Київ, Харків, 2005. 669 с.

References

1. Antoniuk, H. D. (2015). Idei rann'oho Prosvitnytstva v osvitno-kul'turnomu prostori Ukrainy XII – pershoi polovyny XVIII st.: monohrafiia [Ideas of Early Enlightenment in the Educational and Cultural Space of Ukraine from the 12th to the First Half of the 18th Century: Monograph]. Lviv: Vyd-vo Lvivs'koi politekhniki. 496 p. [in Ukrainian].
2. Bibliia. (2004). Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu. V ukrains'komu perekladі z paralelnymy mistsiamy ta dodatkami [The Holy Bible: Old and New Testament Books. In Ukrainian Translation with Cross-References and Supplements]. Kyiv: Vydannia Kyivskoi patriarkhii UPC Kyivskoho patriarkhatu. 1413 p. [in Ukrainian].
3. Voitovych, L. V. (2011). Istoriiia Vizantii. Vstup do vizantynistyky [History of Byzantium: An Introduction to Byzantine Studies]. Lviv: Apriori. 880 p. [in Ukrainian].
4. Horskyi, V. S. (1987). Uiavlennia pro Boha i Vsesvit. Mudrist', znannia i odkrovennia. Liudyna i istoriia [Concepts of God and the Universe. Wisdom, Knowledge and Revelation. Human and History]. In *Istoriiia filosofii na Ukraini: u 3-kh t.* (Vol. 1, pp. 66–106). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Horskyi, V. S. (2001). Filosofska dumka [Philosophical Thought]. In *Istoriiia ukrainskoi kultury: u 5-ty t.* (Vol. 1, pp. 815–826). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
6. Dionisii Areopahit. (2024). Pro Bozhi imena [On the Divine Names]. Svitchado. 248 p. [in Ukrainian].
7. Hrytsai, M. S. (1989). Davnia ukrainska literatura [Ancient Ukrainian Literature]. Kyiv: Vyshcha shkola. 414 p. [in Ukrainian].
8. Drach, O. O. (2018). Osvichenist' i shkilnytstvo u Vizantii: suspil'ni ochikuvannia i dydaktychni zavdannia [Literacy and Schooling in Byzantium: Social Expectations and Didactic Tasks]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*, (3–4), 26–34. [in Ukrainian].
9. Pifahor. Pifahoriitsi. (2012). *Istoriiia filosofii. Slovnyk* [Pythagoras. The Pythagoreans. In: History of Philosophy. Dictionary]. (pp. 130–132). Edited by V. I. Yaroshovets. Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].

10. Skotnyi, V. (2003). Ratsionalne ta irratsionalne v nautsi i osviti [The Rational and the Irrational in Science and Education]. Kyiv, Drohobych: Kolo. 284 p. [in Ukrainian].
11. Stratii, Ya. (2003). Filosofiia Kyievo-Mohylianskoi akademii. Osnovni predstavnyky filosofskoi dumky druhoi polovyny XVII–XVIII st. ta yikhni naukovi kontseptsii. Boh–Svit–Liudyna. Problema piznannia. Liudyna i suspilstvo [Philosophy of the Kyiv-Mohyla Academy. Key Representatives of Philosophical Thought in the Second Half of the 17th–18th Centuries and Their Scientific Concepts. God–World–Human. The Problem of Cognition. Human and Society]. In *Istoriia ukrainskoi kultury: u 5-ty t.* (Vol. 3, pp. 575–611). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk. (2002). [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. National Academy of Sciences of Ukraine, H. S. Skovoroda Institute of Philosophy; Editorial board: V. I. Shynkaruk et al. Kyiv: Abrys. 742 p. [in Ukrainian].
13. Filosofskyi slovnyk sotsialnykh terminiv. (2005). [Philosophical Dictionary of Social Terms]. Kyiv, Kharkiv. 669 p. [in Ukrainian].